

Posztverbális összetevők észak-szibériai SOV/SVX nyelvekben

Mus Nikolett¹ – Chris Lasse Däbritz²

Nyelvelmélet és diakrónia 4. PPKE, 2019. november 21–22.

¹MTA Nyelvtudományi Intézet

²Universität Hamburg

Bevezetés

Vannak olyan vonások, amelyek az észak-szibériai nyelvekre általában jellemzőek:

- magánhangzó-harmónia,
- gazdag ragozási rendszer (agglutináló nyelvek),
- nem véges alárendelő szerkezetek,
- bővítmény–alaptag szerkezeti sorrend (Comrie, 1981; Anderson, 2004, 2006; Pakendorf, 2010).

→ A semleges mondatban az SOV alapszórend a jellemző.

Bevezetés (folyt.)

Az SOV szórend mellett újabban megjelenik az SVO/VX(*) szórendi mintázat is ezekben a nyelvekben (Grenoble, 2000; Stapert, 2013; Asztalos et al., 2017; Däbritz, 2018).

A véges ige mögötti összetevők nem semleges információszerkezeti szerepűek (topik és/vagy fókusz).

- Q1: Milyen információszerkezeti szerepű összetevő állhat a véges ige mögött a vizsgált nyelvekben és azok milyen pragmatikai, szintaktikai és/vagy prozódiai tulajdonságokkal jellemezhetők?
- Q2: A vizsgált nyelvekben előforduló ige mögötti összetevők mintázata alapján milyen általános következtetést vonhatunk le a vizsgált nyelvek szintaktikai szerkezetéről és az esetleg végbemenő szintaktikai változásokról?

Az előadás vázlata

A vizsgált nyelvek és az adatok

Forrás: Pakendorf (2010)

Szociolingvisztikai adatok

Nyelv	Nyelvcsalád	EGIDS	Beszélők száma
tundrai nyenyec	szamojéd	6b (veszélyeztetett)	20.000
tundrai enyec	szamojéd	8a (haldokló)	40
erdei enyec	szamojéd	8a (haldokló)	40
nganaszan	szamojéd	6b (veszélyeztetett)	130
dolgán	szibériai török	6b (veszélyeztetett)	1050
evenki	tunguz	7 (nyelvcsere)	11.000

A források és az adatok típusai

- tundrai nyenyec: adatközlővel történő konzultációk
- erdei és tundrai enyec: enyec digitális korpusz (*The Digital Corpus of Enets*) (Khanina & Shluinsky in prep.)
- nganaszan: nganaszan beszélt nyelvi korpusz (*Nganasan Spoken Language Corpus*) (Brykina et al. 2018)
- dolgán: dolgán korpusz (*INEL Dolgan Corpus*) (Däbritz et al. 2019)
- evenki: adatgyűjtés a *Minority Languages of Siberia as our Cultural Heritage* elnevezésű projekt keretein belül

A semleges mondat szórendje

- (S)OV/(S)XV

A mondat információszerkezete

- A mondat topik szerepű összetevője jellemzően mondatkezdő helyzetű.
- A fókusz vagy *in situ* áll a mondatban, vagy a közvetlenül ige előtti pozícióban helyezkedik el.

Az XV/VX szórendű mondatok aránya

Nyelv	XV	VX
tundrai nyenyec	97,78%	2,22%
tundrai enyec	95%	5%
erdei enyec	95%	5%
nganaszan	83%	17%
dolgán	85%	15%
evenki	75%	25%

Az ige mögötti összetevők típusai

Hozzáfűzés

Minden általunk vizsgált észak-szibériai nyelvben találunk hozzáfűzést (*afterthought*).

A hozzáfűzés egy olyan

- jobbra kihelyezett összetevő, amely
- kiegészíti a megelőző mondatot hiányzó vagy pontosító információ megadásával.

- (1) *Təndi-t'ə i-bahu kaðarkəbtü-ðü-n'üʔ ɲansə d'a*
az-EMPH van-NAR.3SG lámpa-DST-1PL ismét ALL
torəu-tuə-ʔ, l'üəʔsa kaðarkəbtüð-ə-ʔ.
hasznos-PTCP.PRS-PL orosz lámpa-EP-PL
'Azt mondják, hogy szükségesek azok [=olaj és kerozin] a
lámpáinkhoz, az orosz lámpákhoz.'

A hozzáfűzést intonációs szünet választja el a mondatvégi igétől és lapos intonációs kontúrral ejtődik.

- (2) *Krasnaj čumis-tar kel-li-ler, bihiê-ke.*
vörös_mozgalmi.tanító-PL jön-PST1-3PL 1PL-DAT/LOC
'Vörös mozgalmi tanítók jöttek, hozzánk.'
(LaVN_KuNS_1999_FateOfANortherner_conv.LaVN.080)
[dolgán]

Hozzáfűzés [dolgán]

Bármilyen mondattani szerepű összetevő kihelyezhető a véges ige mögé.

- (3) *xasawa tola-bí-da, padar-m?*
férfi olvas-dur-3SG.SG könyv-ACC
'A férfi olvassa (ezt), a könyvet.' [tundrai nyenyec]

- (4) *padar-m? tola-bí(-da), fuku xasawa.*
könyv-ACC olvas-dur.3SG(-SG) ez férfi
'(Ő) olvas(sa a) könyvet, ez a férfi.' [tundrai nyenyec]

A hozzáfűzés mindig referenciális. Olyan összetevő nem helyezhető ki az ige mögé, amelynek nincsen a megelőző kontextusban referense.

- (5) **xasawa padar-mʔ tolabi(-da), lakri.*
férfi könyv-ACC olvas.3SG(-SG) gyorsan
*‘A férfi (a) könyvet olvas(sa a), gyorsan.’
[tundrai nyenyec]

Az ilyen elrendezésű mondatban megjelenhet egy névmás is a véges ige előtt.

- (6) *xasawa tuku-mʔ tolabi(-da), tuku padar-mʔ.*
férfi ez-ACC olvas.3SG(-SG) ez könyv-ACC
'A férfi olvassa ezt, ezt a könyvet.' [tundrai nyenyec]

Ha a hozzáfűzés tárgyi szerepű és az ige előtti névmási tárgy rejtett akkor, az ige kötelező(?) egyezést mutat.

(7) *xasawa tolábi-da, túku padar-m?*
férfi olvas.3SG-SG ez könyv-ACC
'A férfi olvassa (ezt), ezt a könyvet.' [tundrai nyenyec]

(8) ??*xasawa tolábi, túku padar-m?*
férfi olvas.3SG ez könyv-ACC
(??)'A férfi olvas(sa) (ezt), ezt a könyvet.' [tundrai nyenyec]

A szamojéd nyelvekben a harmadik személyű topik szerepű és rejtett névmási tárgy egyezést vált ki az igról.

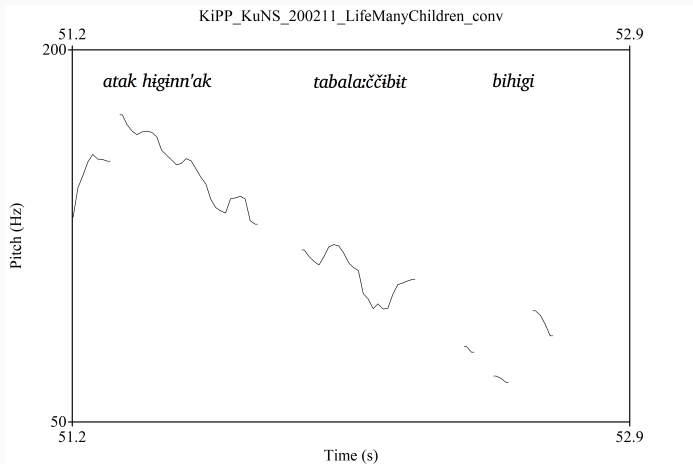
Háttérbe helyezett információ

Az enyec(?), nganaszan, dolgán és evenki nyelvekben található olyan VX* mintázat, amelyben az ige mögötti összetevő(k) ugyanúgy a kontextusból ismert, kikövetkeztethető információt fejez(nek) ki, de eltérőek a tulajdonságai az eddig bemutatottaktól.

Nincsen intonációs szünet az ige és az azt követő összetevő között.

- (9) [...] *atak hīginn'ak taba-la:čči-bit* *bihigi.*
láb meztelen rénszarvas-VBZ-HAB-1PL 1PL
'[Akkorban nem voltak csizmák, nem volt semmi], MEZÍT LÁB
vándoroltunk a rénszarvasokkal.'
(KiPP_KuNS_200211_LifeChildren_conv.KiPP.009)

A háttérbe helyezett összetevő – hasonlóan a hozzáfűzéshez – lapos intonációs kontúrral eljtődik.

Háttérbe helyezés [dolgán]

Azokban a mondatokban, amelyekben ige mögötti háttérbe helyezett összetevő szerepel, vagy az ige, vagy az ige előtti összetevő fókuszált.

- (10) *maa-tə-küə* *buə-tu-ʔ* *bənti-ni*.
mi-EMPH-EMPH beszél-AOR-3PL *kint*-LOC
'VALAMIRŐL beszélgetnek az utcán.'
(JSM_090809_ParentsAndUncles_nar.247) [nganaszan]

→ A háttérbe helyezés az adott összetevőnek a fókusz mögötti tartományba való helyezése.

Tetszőleges számú összetevőt lehet háttérbe helyezni (VX*).

- (11) *Turuhanskə-wə əjo-fki*
Turuhanszk-ACC folyón.lefelé.halad-PTCP.HAB
bi-s'o-n amlil-nun-mi əni:-ŋəhə.
van-PST-3SG szülők-COM-POSS.RFL anya-DEADREL
'TURUHANSZKIG ment az elhunyt anyám a szüleivel.'
(UdVI_2008_MyMother_nar.054) [északi evenki]

Fókusz

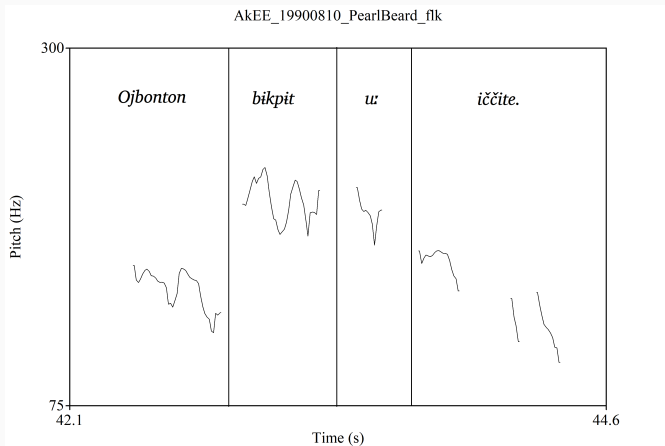
A nganaszan, dolgán és evenki nyelvekben argumentumfókusz is állhat az ige mögött.

- (12) a. “‘Ki lehet ez?’, gondolta a férfi.’
b. *Ojbon-ton bik-pit* *u: ičči-te.*
lék-ABL kihajol-PST2.3SG víz szellem-3SG
‘A VÍZ SZELLEME hajolt ki a léken át.’
(AkEE_19900810_PearlBeard_flk.013) [dolgán]

Az ige mögötti és az ige előtti fókusz aránya megközelítőleg azonos az SOV/SVX szórendi aránnyal (Däbritz, 2019).

Az ige mögötti fókuszra mindig kötelező (prominens) hangsúly esik, amelyet ereszkedő intonációs kontúr követ.

Ige mögötti fókusz [dolgán]

Részösszefoglalás

Három, egymástól eltérő információszerkezeti szerepű összetevő jelenhet meg az észak-szibériai nyelvekben.

- **Hozzáfűzés**
 - Olyan referenciális összetevő, amely kiegészíti a megelőző mondatot.
 - A mondatban megjelenhet egy rezumptív névmás.
 - A mondatvégi igétől intonációs szünet választja el.
 - Lapos intonációs kontúrral ejtődik.

- **Háttérbe helyezés**

- Olyan összetevő, amely ismert információt fejez ki.
- Lapos intonációs kontúrral ejtődik.
- Nincsen intonációs szünet a mondatvégi ige és a háttérbe helyezett összetevő között.
- A mondatban vagy az ige, vagy az ige előtti összetevő fókuszált.
- Tetszőleges számú összetevőt lehet háttérbe helyezni (VX*).

- **Fókusz**

- Új, hangsúlyos információt hordoz.
- Prominens hangsúly esik rá, amelyet ereszkedő intonációs kontúr követ.

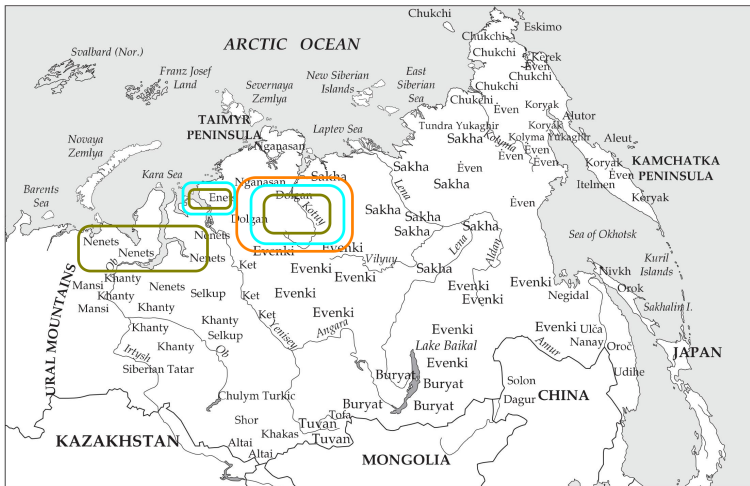
Következtetések és spekulációk

A vizsgált nyelvek eltérést mutatnak abban, hogy a véges ige mögött milyen szerepű összetevő állhat:

- nyenyec, enyec, nganaszan, dolgán, evenki > enyec, nganaszan, dolgán, evenki > nganaszan, dolgán, evenki

Az ige mögötti összetevő számára elérhető információszerkezeti szerepének bővülését látjuk:

- hozzáfűzés ($V|X$) > háttérbe helyezés (VX_{-foc}^*) > fókusz (VX_{+foc})
→ vö. McKnight (1897); Hyman (1975); Vennemann (1975); É.Kiss (2014); etc.

VX(*) mintázat észak-szibériai nyelvekben

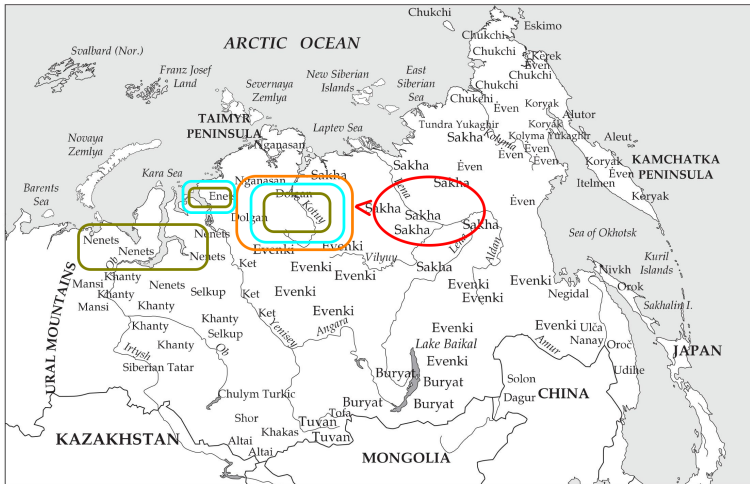
Spekuláció 1: Lehetséges orosz hatás (Pakendorf, 2010)?

- Az észak-szibériai nyelvek viszonylag későn, a cári időszak végén, az 1920-as években kerültek intenzívebb kapcsolatba oroszokkal. Csak az 1960-as évektől erősödik az orosz hatása (kötelező bentlakásos iskolarendszer, anyanyelv használatának tiltása, nagy számú orosz telepes érkezése; de Graaf, 1992; Forsyth, 1992; Helimski, 1997).

→ Nincsen többgenerációs együttélés (a kisebbségi nyelvet inkább lecserélik).

- Hogyan magyarázzuk az eltérő mintázatot?
- Az enyec nyelvek adatolhatóan korábban kerültek kapcsolatba az orosz nyelvvel, mint a nganaszan, ráadásul azok presztízse alacsonyabb volt mint a nganaszané.

Spekuláció 2: Keletről nyugatra terjedő mintázat?

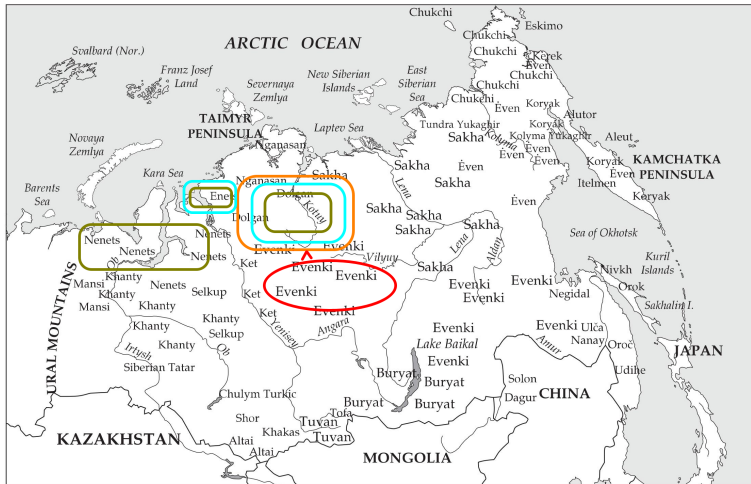

VX(*) mintázat észak-szibériai nyelvekben

Spekuláció 2: Keletről nyugatra terjedő mintázat?

- A 19. században a szaha (jakut) fontos közvetítő nyelvként szolgált Észak-Szibériában.
- Az evenki még ma is erős szaha hatás alatt áll, és kimutathatóak benne szaha kontaktushatásra bekövetkezett változások (Malchukov 2006).
- A szaha alapszórendje szigorúan követi az SOV szórendet (Stapert, 2013).

Spekuláció 3: Délről északra terjedő mintázat?

VX(*) mintázat észak-szibériai nyelvekben

Spekuláció 3: Délről északra terjedő mintázat?

- Erős evenki szubsztrátumhatás mutatható ki a dolgánban.
- Az evenkik egy része a Hatanga folyó mentén (kereskedelmi útvonal mentén) telepedett le, ahol a nganaszanok téli szállásterületei is voltak.
- Az enyecék és a nyenyecék nem valószínű, hogy kapcsolatba kerültek evenkikkel.
- Az evenki – és a tunguz nyelvek – általában kevésbé szigorú SOV nyelvek. De nem tudunk semmit az evenki korábbi szintaktikai szerkezetéről.

Köszönjük a figyelmet!

A kutatást a BMBF, az FHH, az AU, és az “Uráli nyelvek névszói szerkezetei” (NKFI 125206) valamint a “Nyelvjárási variáció és nyelvi változás elméleti és kísérletes megközelítése a tundrai nyenyec nyelvben” (NKFI 129235) projektumok támogatják.

A szerzők megköszönik Khadry Okotetto tundrai nyenyec anyanyelvi beszélő, valamint Olesya Khanina és Andrey Shluinsky közreműködését.